

Azərbaycanlıların soyqırımı: Faktlar və sənədlər

Zahid Oruc

Millət vəkili

Tarixin müxtəlif dövrlərində azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilmiş soyqırım siyasəti müntəzəm surətdə ideoloji, hərbi və təşkilati xarakter daşımış, bu məqsədlə ən müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə edilmişdir.

Son 200 ildə Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək, ermənilər isə Rusiyanın havadarlığına arxalanaraq tarixi Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək, bu torpaqlarda erməni dövləti yaratmaq məqsədi güdüblər. Hələ 1721-ci ildə Qafqaza yürüşə çıxan və iki il sonra Azərbaycanın Xəzəryanı ərazilərini, o cümlədən Bakını işğal edən I Pyotr yerli əhalinin sərt müqavimətini nəzərə alaraq, "erməni kartını" işə salmış, azərbaycanlıların tarixi torpaqlarında, xüsusilə Bakı və Dərbənddə ermənilərin məskunlaşdırılması barədə göstəriş vermişdir. I Pyotrun xələflərinə ünvanladığı tarixi vəsiyyəti isə təkcə Rusiya imperiyasının deyil, nəticə etibarilə bolşevik Rusiyasının da Cənubi Qafqaz siyasətinin əsasını təşkil etmişdir. Həmin vəsiyyətdə ilk əməl edən II Yekaterina 1768-ci ildə imperiyanın ermənilərə məxsusi hamiliyi barədə fərman vermiş, 1802-ci ildə isə çar I Aleksandr Qafqaz canişini A.Sisianova konkret təlimat göndərmişdir: "Ermənilər nəyin bahasına olursa-olsun Azərbaycan xanlıqlarının ələ keçirilməsində istifadə olunmalıdır".

1813-cü ilin Gülüstan və 1828-ci ilin Türkmənçay müqavilələri ilə Azərbaycanın ikiye bölünməsi Şimali Azərbaycan torpaqlarının erməniləşdirilməsi prosesini sürətləndirdi. Türkmənçay müqaviləsindən dərhal sonra - 1828-ci il martın 21-də imperator I Nikolayın fərmanı ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində "Erməni vilayəti" təşkil edildi. Bu, tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaradılacaq gələcək Ermənistanın faktiki təməli idi. Buradaca bir faktı qeyd edək ki, həmin vaxtın rəsmi statistikasına görə, "Erməni vilayəti"nin mərkəzi olan İrəvan şəhərində 7331 azərbaycanlı, 2369 erməni yaşayırdı. Buna paralel olaraq Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci bəndinə əsasən, İrandan 40 min erməni İrəvan, Qarabağ və Naxçıvana köçürüldü. Analoji proses XIX əsrdəki Rusiya-Türkiyə müharibələrinin yekununda (1829, 1878) da özünü göstərdi. Türkiyə ərazisindən təxminən 85 min erməni köçürülərək sözügedən bölgələrdə məskunlaşdırıldı. Bu proses minlərlə azərbaycanlının doğma torpağından qovulması, qətlə yetirilməsi ilə müşayiət olunurdu.

XIX əsrin II yarısından başlayaraq ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı təşkilatlanmış və planlı siyasət kimi aparılmağa başlandı. Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan ərazisində "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmağı niyyətəyən ermənilər "Qnçaq" (1887-ci ildə Cenevrədə qurulub), Daşnaksütyun (1890, Tiflis), "Erməni Vətənpərvərləri İttifaqı" (1895, Nyu-York) kimi siyasi-terror təşkilatlarını bu istiqamətə yönəltdilər. Sözügedən təşkilatların fəaliyyət proqramında əsas yeri azərbaycanlılara qarşı ardıcıl terror və qırğın aksiyaları həyata keçirmək tuturdu. 1905-1907-ci illərin Rusiya inqilabı bu təşkilatların fəaliyyəti üçün "geniş imkanlar" açdı. İnqilabi qarışıqlıqdan istifadə edən ermənilər Bakı, Şuşa, Zəngəzur qəzalarında, Qarabağda kütləvi qırğınlar törətdilər, 75 azərbaycanlı kəndini talan etdilər. 1905-1907-ci il inqilabından sonra azərbaycanlıların deportasiyası və soyqırımı prosesi örtülü şəkildə davam edirdi. Bunu Rusiya imperiyasının o vaxtkı statistik məlumatları da təsdiqləyir. 1916-cı ildə nəşr olunan məlumatlara əsasən, İrəvan quberniyasının əhalisi 1830-1914-cü illər ərzində 40 dəfə artaraq, 570 min nəfər təşkil edib. Lakin bunun müqabilində bölgənin azərbaycanlı əhalisinin sayı cəmi 4,6 dəfə artmışdı. Hətta bu qədər sıxışdırılma və deportasiya müqabilində yenə 1916-cı ildə İrəvan əhalisinin təxminən 45 faizi, yəni 247 min nəfəri azərbaycanlılar idi.

1914-cü ildə başlanan I Dünya müharibəsi və onun gedişində Rusiyada baş verən inqilablar (1917-ci il) ermənilərin "Böyük Ermənistan" iddiası üçün əlverişli şərait yaratdı. 1915-ci ilin əvvəlində Türkiyənin şimal-şərq bölgələrinin erməni əhalisi Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə və türklərə qarşı kütləvi qırğınlar başladı. Bunun cavabında Osmanlı dövləti erməni əhalisinin o ərazilərdən köçürülməsi barədə əmr verdi. Türkiyə ərazisindən erməni hərbi dəstələri ilə birlikdə İrəvan quberniyasına, Qarabağa və Zəngəzur bölgəsinə böyük sayda erməni əhalisi də köçürülmüşdü. Rusiya ordusuna arxalanan ermənilər əvvəlcə Naxçıvanda və İrəvanda, sonra isə Qarabağda və Azərbaycanın digər bölgələrində azərbaycanlılara divan tutmağa başladılar.

1917-ci ilin dekabrında Osmanlı dövləti ilə bolşeviklərin Zaqafqaziya Komissarlığı arasında bağlanmış Ərzincan barışıqına uyğun olaraq Qafqaz cəbhəsindən çıxarılan rus ordusunu əvəz edən erməni hərbi birləşmələri faktiki başıpozuqluq şəraitindən istifadə edərək yerli müsəlman əhalisinə divan tutmağa başladılar. Nəticədə 1918-ci ilin mart ayında İrəvan quberniyasında 199 azərbaycanlı kəndi dağıdıldı. Bu ərazidə yaşayan 135 min azərbaycanlı türkünün bir qismi ermənilər tərəfindən qətlə yetirildi, qalanları isə Osmanlı ordusunun nəzarət etdiyi ərazilərə qaçmağa məcbur oldular.

Bu qırğınlar 1917-ci il dekabrın 16-da RSFSR Xalq Komissarları Soveti tərəfindən Qafqaz işləri üzrə fəvqəladə komissar təyin edilmiş Stepan Şaumyan başçılıq edirdi. S.Şaumyana Cənubi Qafqazda sovetləşdirmə siyasətini həyata keçirmək, həmçinin Türkiyədə rus ordusunun işğalı altında olan yerlərdə "Türkiyə Ermənistanı" yaratmaq səlahiyyəti verilmişdi. I Dünya müharibəsinin gedişində baş verən dəyişikliklər də ermənilərin azğın

planlarına uyğun idi. Lakin Brest-Litovsk (mart, 1918-ci il) sülh müqaviləsinin bağlanması nəticəsində Rusiya qoşunları işğal etdikləri Qars, Ərdəhan və Batumini tərk etməli oldular. Bu ərazilər Türkiyəyə qaytarıldı. Öz növbəsində Türkiyə dövləti həmin vilayətlərin boşaldılmasını tələb etdi. İran və Türkiyə cəbhəsindən geri dönməyən rus və erməni əsgərlərinin bir qismi Bakıda yerləşdirildi. S.Şaumyan həmin qüvvələrdən azərbaycanlılara qarşı istifadə etmək qərarına gəldi. Həmin dövrdə isə Bakıda çox az sayda könüllü müsəlman əsgərləri var idi. Bu vəziyyətin özü də S.Şaumyanın mənfur siyasətini həyata keçirmək üçün əlverişli imkan verirdi. Böyük qırğınlara başlamağa isə yalnız bəhanə lazım idi. Nəhayət, bəhanə də tapıldı. Müsəlman əsgərlərin Lənkəranda olan könüllülərə silah göndərmək istəyindən S.Şaumyan bəhanə kimi istifadə etdi. O, Lənkərana silah göndərilməsinin qarşısını almaq əmri verdi. Başlanan atışmada ölənlər və yaralananlar oldu. Bu hadisəni bəhanə edərək ermənilərlə rusların silahlı dəstələri azərbaycanlılara qarşı Bakıda görünməmiş qırğınlar törətdilər.

70 illik sovet ideologiyasının tarixşünaslığımıza tətbiq etdiyi "vətəndaş müharibəsi", "əks-inqilabi qiyam" kimi saxtalaşdırılan bu hadisələr bolşevik-daşnak ittifaqının xalqımıza qarşı yeritdiyi növbəti soyqırım siyasəti idi. Bu qırğının təşkilatçısı S.Şaumyan RSFSR XKS-yə 13 aprel 1918-ci il tarixli məktubunda etiraf edərək yazırdı: "Bizim süvari dəstəyə edilən silahlı hücumdan bir bəhanə kimi istifadə etdik və bütün cəbhə boyu hücum keçdik. Biz artıq 6 min nəfərlik silahlı qüvvəyə malik idik. Daşnakların da 3-4 min nəfərlik silahlı milli hissələri var idi ki, o da bizim sərəncamımızda idi. Məhz onların iştirakı vətəndaş müharibəsinə milli qırğın xarakteri verdi. Lakin onun qarşısını almaq mümkün olmadı. Biz bu işə şüurlu surətdə getdik. Əgər azərbaycanlılar üstün gəlsəydilər, onda Bakı Azərbaycanın paytaxtı elan edilə bilərdi". Göründüyü kimi, azərbaycanlılara qarşı aşkar genosid həyata keçirən ermənilər Bakı da daxil olmaqla bütün Azərbaycanı özlərinin ərazisi etmək niyyətində idilər.

Azərbaycandakı 70 illik sovet tarixi isə bizi gerçək tariximizdən uzaq saldı. Hətta dəhşətli genosidin qurbanı olmuş minlərlə soydaşımızın uyuduğu qəbiristanlığın üstünü betonlayaraq üzərində Kirovun möhtəşəm heykəlini qurmuş, ətrafda isə istirahət parkı salmışdılar. İllər boyu bu parkda istirahət edib, sovet hakimiyyətinin bizə bəxş etdiyi "bəxtəvərlik"dən dəm vuran bizlər təsəvvür etmirdik ki, ayaqlarımızın altında nələr var. Çünki o tarix və dəhşətlərin üstü sözün bütün mənalarda betonlaşdırılmışdı.

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi qətliam və etnik təmizləmə isə sovet dövründə də davam edirdi. Sadəcə, o zaman bu proses qanun çərçivəsinə salınmışdı. Bu xüsusda Stalin dövrünün deportasiyasını, 1948-1953-cü illərdə 100 min azərbaycanlının Ermənistan SSR-dəki tarixi yurdlarından köçürülməsini ayrıca qeyd etmək lazımdır. SSRİ Nazirlər Sovetinin "Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" 1947-ci il dekabrın 23-də verilən qərarını ermənilər çoxdan gözləyirdilər. Anastas Mikoyan başda olmaqla ermənilərin Moskvada əyləşən liderləri "türksüz Ermənistan" uğrunda fəaliyyətə hələ Böyük Vətən müharibəsindən əvvəl başlamışdılar. Bu xüsusda əsas səbəb kimi o göstərilirdi ki, xaricdə yaşa-yan on minlərlə erməni mütəxəssisi Ermənistana qayıdaraq, sovet dövlətinin inkişafı və tərəqqisi naminə çalışmaq əzmindədir, lakin onların yerləşdirilməsi ilə bağlı problemlər var. "Optimal" çıxış yolu isə Ermənistan SSR-də qeyri-ermənilərin yaşadığı torpaqların boşaldılması idi. Azərbaycan SSR-in o vaxtkı rəhbərliyi bir müddət bu fəaliyyətin qarşısını ala bilsə də, Stalin ideyanı dəstəklədi və SSRİ hökumətinin "tarixi" qərarına imza atdı. Azərbaycanlıların yaşadığı 476 kənd tamamilə boşaldıldı. Nəhayət, 1987-1989-cu il deportasiyası Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləməni başa çatdırdı.

Növbədə isə Azərbaycanın öz ərazisində - Dağlıq Qarabağda etnik təmizləmə dururdu. Bu etnik təmizləmə isə kulminasiya həddinə 1992-ci ilin fevralın 25-dən 26-a keçən gecə çatdı. Belə ki, 1988-ci ildən başlamış Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi dövründə ən müdhiş, faciəli, tarixdə analoqu çox az olan hadisələrdən biri Qarabağın ən qədim insan məskənlərindən olan Xocalıda baş vermiş soyqırım oldu. Xocalı faciəsi XX əsrin ən dəhşətli və ən qəddarcasına törədilmiş Xatın, Xirosima faciələri ilə eyni səviyyədə durur.

1998-ci ildən etibarən Azərbaycan xalqı martın 31-ni dövlət səviyyəsində azərbaycanlıların soyqırımını günü kimi qeyd edir. Belə ki, bu məsələyə əsl hüquqi-siyasi qiyməti Azərbaycanın öz müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra vermək mümkün oldu. 1918-ci ilin mart hadisələrinin 80-ci ildönümündə Ümummilli lider Heydər Əliyevin imzaladığı sərəncam erməni millətçilərinin hərəkətlərinə verilən ilk siyasi qiymət oldu. 1998-ci il 26 mart tarixli bu sərəncam Azərbaycanın indiki və gələcək nəsillərinin milli yaddaşının formalaşdırılması üçün bir növ proqram sənədidir. Prezidentin müraciətində də əsrlər boyu azərbaycanlılara qarşı aparılmış soyqırım və deportasiya siyasəti geniş təhlil edilmiş, 31 mart tarixinin azərbaycanlıların qan yaddaşı olduğu önə çəkilmişdir. Müraciətdə mart qırğınlarında erməni şovinistlərinin iştirakı birmənalı olaraq konkret faktlarla təsdiq edilmişdir.